

بررسی مقبره ی سه گنبد ارومیه

محمد بهزاد پور^۱، هانیه امین پور^۲

۱- استادیار و عضو هیات علمی گروه معماری دانشکده ی فنی مهندسی، واحد هشتگرد، دانشگاه آزاد اسلامی، هشتگرد، البرز، ایران

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه رجا قزوین، رشته ی مهندسی معماری (نویسنده مسئول)

چکیده

بناهای آرامگاهی ایران در دوره های پس از اسلام در قالب ساخت مقابر باشکوه بر سر گور اولیای مذهبی و گاه شاهان و افراد مشهور، رواج پیدا کرد. در دوره سلجوقیان (۵۶۵ ه. ق) احداث این مقابر به عنوان یک بنای مذهبی به اوج خود رسید و ساخت مقابر با پلانهای متنوع در تمام پهنه تحت حکومت سلجوقیان فراگیر شد. در قرآن آیات مشخصی برای تدفین ذکر شده و دفن کردن مرده در خاک به عنوان یکی از اصول مهم شریعت مورد تأکید قرار گرفته است از سوی دیگر برجسته کردن قبور ساختن بنا بر روی آن نه تنها توصیه نشده بلکه به نظر می رسد در بسیاری از مذاهب اسلامی نهی شده است. این تحقیق با روش تحلیلی-توصیفی با توجه به اسناد کتابخانه ای به معرفی بنای سه گنبد ارومیه می پردازد.

واژه های کلیدی: سلجوقیان، مقبره، آرامگاه، بنا

۱-مقدمه

معماری در گذر از مذاهب و فرهنگهای مختلف در ایران، توانسته به گونه ها و اشکال مختلف خود را مطرح کند. یکی از گونه های معماری که آثار زیادی را میتوان در زیرمجموعه آن قرار داد، مقابر و یا بناهایی هستند که بر گور افراد مشهور و یاحتی ناشناس ساخته شده و در گذر زمان به مجموعه های تاریخی تبدیل شده اند. بی گمان شکل و ساختار مقابر ارتباط مستقیم بامقام شخص متوفی و باورها و آیین حاکم در آن دوران داشته است. ایرانیان از دیرباز به شیوه ساختن مقبره آشنا بودند. اگرچه این مقبره ها و برج های مقبره ای هیچ نوع ارتباطی با احتیاجات واقعی ندارند، به احتمال زیاد، ایمانی مذهبی یا عقیده و تصوراتی خاص باعث به وجود آوردن آن ها شده است. ایرانیان همیشه بزرگان خود را احترام می گذاشتند و برای جاویدان ماندن نام آن ها مقبره ها و آرامگاه هایی برپا می داشتند. این مقبره ها هرکدام نمایانگر گوشه هایی از تمدن و فرهنگ این کشور باستانی نیز هستند. آرامگاه بعد از مسجد، بیشتر از هر نوع معماری دیگر در ایران دوره اسلامی مورد توجه عامه بوده است و در فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، کمتر شهری در این کشور وجود دارد که سهمی از چنین بناهایی نداشته باشد. تنوع اشکال در این نوع بناها در طول قرون حاصل گردیده و در مقایسه با سایر بناها نسبتاً جزئی است. اوج ترقی معماری مقبره ها در ایران از دوره سلجوقیان آغاز شد زیرا در این دوران معماران با استفاده از تجربیات گذشته و تأثیر گرفتن از سبک ها و روش های مختلف معماری، آرامگاه هایی را به اشکال گوناگون و در طرلهای متنوع خلق کردند. در این مقاله با رویکردی کیفی به بررسی کالبدی مقبره ی سه گنبد ارومیه در دوره ی سلجوقی در شهر ارومیه پرداخته شده است.

هدف مقاله ی حاضر بررسی و تحلیل این مقبره ی سه گنبد ارومیه می باشد. از نظر ساختار کلی، پلان، شکل ظاهری و تزئینات بکار رفته آن می باشد.

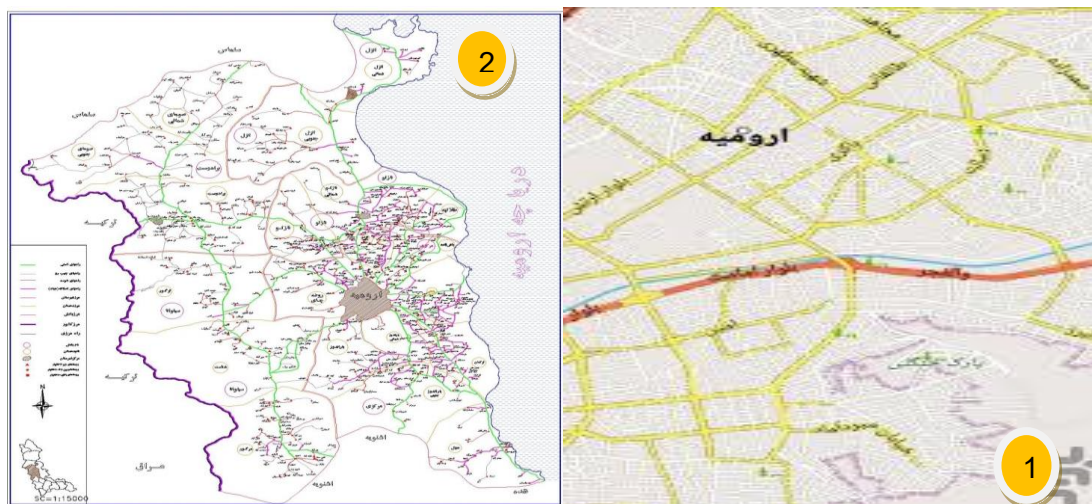
۲-سلجوقیان

سلجوقیان در اصل از اقوام غز بودند که موطن و سرزمین اصلی آن ها دشت های شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. آنها پس از قبول اسلام از طریق خوارزم و ماوراءالنهر، به عنوان سپاه مزدور وارد قدرت نظامی شده، قدم در سرزمین اسلام گذاشتند. سلجوقیان و دسته های تابع چادر نشین آن ها، سپس روبه سوی خراسان نهادند و آن ایالت را از غزنویان گرفتند. در سال ۴۲۹ هجری طغرل در نیشابور خویشان را سلطان خواند. در سال ۴۴۷ هجری طغرل وارد بغداد شد و سلطنت وی از طرف خلیفه عباسی مورد تأیید قرار گرفت. در زمان حکومت آلب ارسان و پسرش ملکشاه که هر دو تا حد بسیاری متکی به وزیر ایرانی خویش، خواجه نظام الملک بودند، دولت ساجقه بزرگ به اوج خود رسید. در شرق، خوارزم و افغانستان غربی از تصرف غزنویان خارج شد و ضمیمه دولت سلجوقی گردید و ملکشاه در اواخر سلطنت خود به ماوراءالنهر تاخت و قراختایان را مطیع خود ساخت. در آناتولی شکست بیزانس در ملازگرد در سال ۴۶۳ هجری دروازه های آسیای صغیر را به روی تهاجمات و یورش های ترکان گشود. طغرل و آلب ارسان و ملکشاه بر جمیع سرزمی نهایی وسیع و ممالک سلجوقی حکومت داشتند؛ اما بعد از مرگ ملکشاه جنگ های داخلی بین کیارق و محمد اتفاق افتاد و شعب دیگر خاندان سلجوقی در نواحی مختلف ادعای استقلال کردند. با این حال، شعبه اصلی این خاندان تا مرگ سلطان سنجر اسما به ریاست کل ساجقه شناخته می شد و سنجر آخرین فرد از ساجقه بزرگ بود که با وجود منحصر بودن قلمرو او به خراسان تا سال وفاتش ۵۵۲ هجری، عنوان ریاست ساجقه را داشت. در این دوره با وجود اینکه سلجوقی ها گروهی خارجی بودند که بر ایران حکومت می کردند اما برخلاف عرب

ها و مغو لها توانستند باعث رونق و پیشرفت کشور از همه جهات به خصوص معماری شوند، به همین دلیل مورخان و کارشناسان این دوره رادرخشان ترین دوره معماری ایران می دانند.

۳- بنای مقبره ی سه گنبد ارومیه

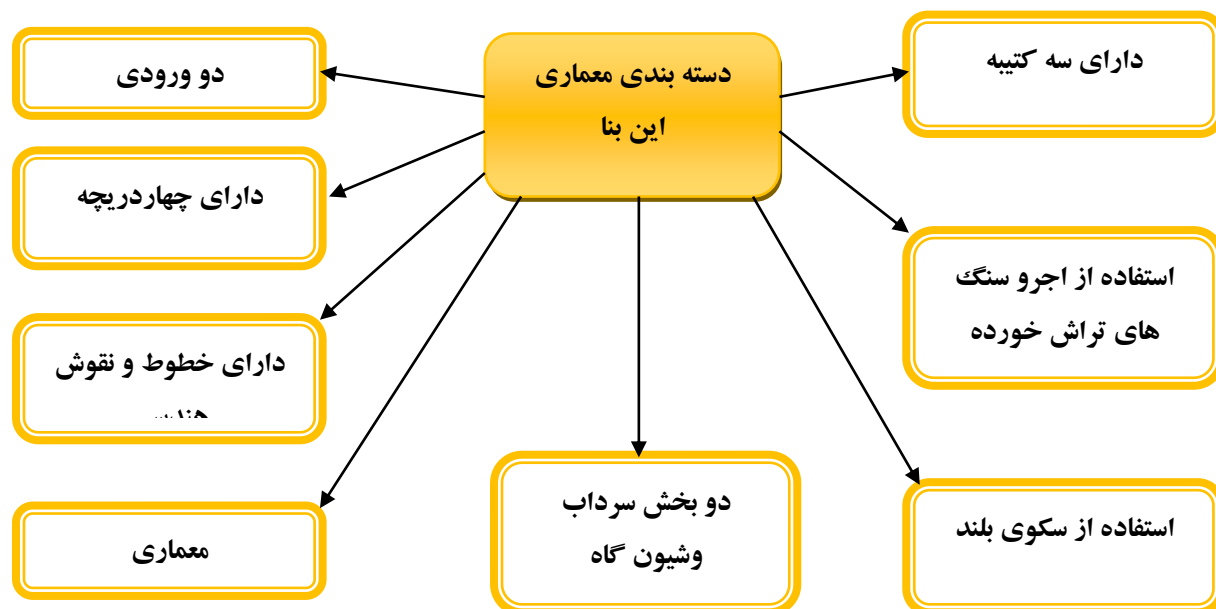
مقبره تاریخی سه گنبد که امروزه در میان بافت مسکونی شهر ارومیه قرار دارد ، این بنا در خیابان استاد برزگر ارومیه واقع است روزگاری خارج از برج و باروی شهر ، مجاور دروازه بازارباش در جنوب شرقی شهر ارومیه واقع شده بود، که اکنون به علت گسترش شهر در داخل شهر قرار گرفته است . این بنای ارزشمند متعلق به دوره سلجوقیان و در دوره حکومت اتابکی محمد جهان پهلوان (۵۸۱ - ۵۷۰ ه . ق) از اتابکان آذربایجان احداث گردیده است . برخی از مورخان عقیده دارند که از این بنا به عنوان آتشکده استفاده می کرده اند اما هیچ گونه سندی مبنی بر این ادعا وجود ندارد وجه تسمیه ی این بنا موضوعی است که ذهن هر مخاطب را به خود مشغول می کند زیرا در بالای دخمه و اتاق مقبره گنبد سوم نمایان نیست و بازدید کنندگان همواره به دنبال گنبد سوم می باشند.

شکل ۱- مشخصات تمام مکان های مهم شهر شکل

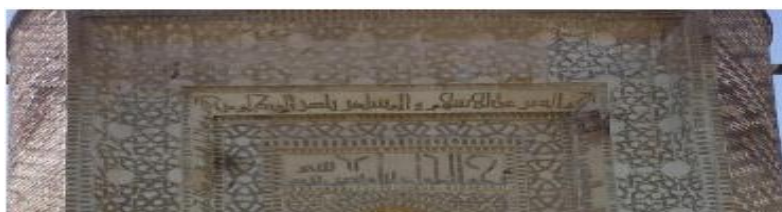
۲- مشخصات کلی شهر ارومیه

۴- معماری بنای مقبره ی سه گنبد

۴-۱- پیشینه ی استفاده از این بنا

در مدخل بنا سه کتیبه به خط کوفی است که آن را از سنگ تراشیده اند و در پایان کتیبه، محرم سال ۵۸۰ هجری خوانده می شود. از این رو شاید بتوان مقبره یا برج آجری سه گنبد را متعلق به قرن ششم هجری دانست. طبق این کتیبه این بنا به دستور یکی از امرای سلجوقی به نام شیشقاط المظفری (شیث قاطه المظفری) ساخته شده است، معمار آن شخصی به نام منصور بن موسی می باشد که نامش با ذکر تاریخ ۵۸۵ هجری قمری مشخص است. در کتیبه ی طرفین و بالای سردر ورودی فقط نام بانی و سازنده ی بنا با تاریخ احداث ذکر شده است.

شکل ۳- کتیبه ی سردر بنا

۲-۴- استفاده از سنگ و آجرهای تراش خورده و سکوهای بلند

بنای تاریخی سه گنبد عبارت است از سکوی بلندی که به شکل استوانه و مدور با دو نوع مصالح سنگ و آجر ساخته شده است. بخش های تحتانی بنا تا ارتفاع حدود ۳/۶ از سنگ های تراش خورده خاکستری رنگ بوده و از این بخش به بالا تمامی مصالح بنا از آجرهای چهار گوش است.

شکل ۴- نمایی از سکو و آجرهای تراش خورده بنا

۳-۴- شیون گاه و سرداب

بنای تاریخی سه گنبد عبارت است از سکوی بلندی که به شکل استوانه و مدور با دو نوع مصالح سنگ و آجر ساخته شده است. بخش های تحتانی بنا تا ارتفاع حدود ۳/۶ از سنگ های تراش خورده خاکستری رنگ بوده و از این بخش به بالا تمامی مصالح بنا از آجرهای چهار گوش است. این بنا از دو بخش سرداب (محل دفن) و شیون گاه (معبد) تشکیل شده است و دو ورودی مستقل دارد.

شکل ۵-نمایی از سرداب

۴-۴- دو ورودی و چهار دریچه

قطر بنا ۵ متر و ارتفاع آن ۱۳ متر می باشد. ساختمان فعلی دو طبقه است و در چهار سمت آن دریچه‌هایی وجود دارد. طبقه اول به نام سردابه خوانده می شود که دارای پوششی قوس دار است و بدین وسیله از طبقه دوم مجزا می شود. مقبره دارای دو در در طبقه پایین و بالا است که در پایینی آن از جنس آهن در دوره های بعدی به بنا الحاق شده و در طبقه بالایی آن نیز از نوع درهای دو لنگه چوبی است که با توجه به عکس‌های قدیمی این در نیز جزء الحاقات دوره های بعدی بنا به شمار می رود. درب کوچک طبقه اول ۱ متر و ۷۰ سانتیمتر ارتفاع دارد. طبقه دوم که اتاق مقبره خوانده می شود دارای دری به ارتفاع دو و نیم متر است.

شکل ۶- دریچه شکل ۷- دو ورودی

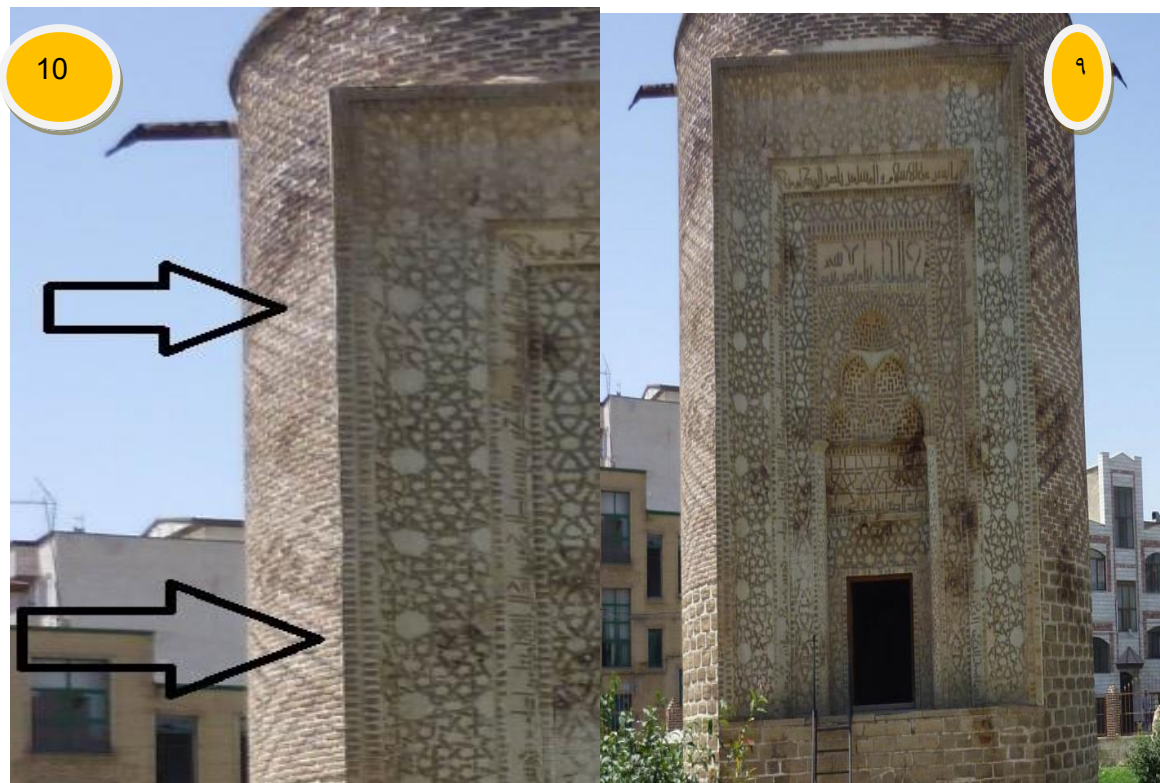
۴-۵- نقوش و خطوط هندسی

بنای استوانه‌ای شکل مدور دارای دخمه ایست که قسمت فوقانی آن را به وسیله آجر تبدیل به بنایی شامل اطاق مقبره کرده‌اند و مدخل آن در یک قالب معماری پر نقش و نگار محاط شده و در بدنه استوانه‌ای برج تعبیه شده است؛ درگاه ورودی آن در میان طاق‌های سطحی واقع شده و از لحاظ معماری زینت خاصی به آن بخشیده است. تزئینات سر در ورودی مقبره در نوع خود کم نظیر می باشد و به صورت قطعات سنگ و گچ با نقوش هندسی و کتیبه به خط کوفی تزئین شده است. نکته بسیار جالب در این مقبره، سر در مزین به نقش و نگارهای بدیع و زیبای آن است، زیرا با وجود اینکه در آن زمان کاربرد تزئینات کاشی رواج داشته است در این مقبره کوچکترین اثری از رنگ آمیزی دیده نمی شود.

شکل ۸-نمایی از اجر کاری بنا

اما نکته ای که تا حدی رفع اعجاب می کند این است که حروف، خطوط و نقوش هندسی سه گنبد را با سنگ ساخته اند، به این دلیل که معماران عادت داشته اند بعضی قسمت های تزئینی را نسبت به خود بنا متفاوت بسازند، حال اگر این اختلاف را با کاشی مجسم نکرده اند چنانکه در مراغه یا نخجوان چنین بوده است. شاید بدین دلیل که در ارومیه وسایل کار موجود نبوده است.

شکل ۹-نمای کلی از سنگ های تراشیده شده شکل ۱۰-نمای نزدیک از سنگ های تراشیده

۴-۶-سقف اصلی، گنبد و دیواره ها

سقف اصلی گنبد و دیوارهای آن تماماً سالم و بر جا می باشد. طبقه دوم بنا مانند سایر مقابر دوره سلجوقی روی سردابه احداث شده است. شکل نقشه آن از بیرون مدور و از داخل چهارگوش است و مقبره دارای دو نورگیر در دو طرف بنا به صورت شمالی، جنوبی است که به وسیله چهار کانال با دو فضای طبقه بالا و پایین ارتباط دارد. هرچند در بیشتر نوشته ها به عنوان نورگیر از آن نام برده شده اما با توجه به موقعیت قرارگیری آن ها و دریافت نور ضعیف به داخل، می توان گفت که به عنوان روزنه هایی برای کوران هوا به وجود آمده است. به نظر می رسد قبوری داخل این بنا موجود باشد و برای پوشانیدن این قبور از طاق آجری استفاده شده است.

شکل ۱۲-نورگیر ها

شکل ۱۱-نمایی از سقف اجری

برخی از مورخین عقیده دارند که این بنا به جای آتشکده‌ای از دوره ساسانی احداث شده است، ولی هیچ گونه سند معتبری مبنی بر صحت این ادعا وجود ندارد. دلایلی که این مورخان ارائه می دهند این است که این بنا در سه طبقه و شبیه دوره ساسانی ساخته شده که دو طبقه اصلی آن یک سردابه و در طبقه دوم محل عبادت بوده که بر روی گنبد، گنبد کوچکتری است که این بنا را به سه گنبد تبدیل کرده است. همچنین دلایلی که احتمال می دهند این بنا از دوره ساسانی است یک پلکانی بودن ورودیه به محل عبادتگاه است که در بناهای اسلامی نظیر آن دیده نمی شود. دلیل دیگر احتمال وجود آتش در طبقه سوم و دلیل سوم اثر دست معمار زن که موردی نادر در بناهای اسلامی است. معمولاً در زمان ساسانی معماران اثر دست خودشان را به مانند یک امضا در جایی که بنا می کردند می گذاشتند. البته دو اثر دست مردانه هم در این بنای زیبا وجود دارد. به هرحال در دوره سلجوقیان این نوع بنا ها رواج پیدا کرده است و در بعضی از شهر ها هم نمونه های باقی مانده آن موجود است و در دوره ایلخانی هم نمونه هایی ساخته شده است. هرچند همانطوریکه اشاره شد تمام تزئینات مربوط به دوره سلجوقی است.

شکل ۱۳-سردابه

شکل ۱۴- محل عبادت

بنای سه گنبد شهرستان ارومیه به عنوان مقبره یا آرامگاهی از نوع دایره‌ای شکل است. دلیل مهارت معمار سه گنبد آن است که در برجی استوانه‌ای شکل قبلاً اتاقی مربع تعبیه کرده و مجدداً تربیع بنا را با تدابیر معماری مبدل به تدویر کرده آنگاه گنبد را بر آن برافراشته است. نکته مهم هنری این بنا گذشته از گنبد رفیع و مقرنس کاری که در حدود ۹ متر ارتفاع دارد، رنگ آمیزی و تزئینات سنگی است که جلوه خاص به این بنا داده است. بر اساس این گزارش تا قرن نوزدهم به این اثر توجهی نشده بود و برای اولین بار در سال ۱۸۵۲ میلادی از طرف "ن. خانیکوف" این برج به دنیای هنر شناسانده شد و تحت شماره ۲۴۲ جز آثار باستانی ثبت شده است.

شکل ۱۵-نمایی از ساخت دایره ای این بنا

شکل ۱۷-نمای دیگر از اتاق مربعی

شکل ۱۶-اتاقی مربعی

آرامگاه سه گنبد در مرکز بافت قدیمی شهر ارومیه، میدان جانبازان ، یکی از کوچه های منشعب از خیابان استاد برزگر قرار گرفته است به منظور محصور کردن حریم و جلوگیری از هرگونه صدمه به تزئینات آن، پیرامون محوطه سه گنبد با نرده های فلزی و محوطه سازی محصور شده است. سه گنبد در زمینی که اطرافش را قبور زیادی اشغال نموده ساخته شده است، و احتمالاً زمین مزبور صحن آن بنا بوده که عده ای را به لحاظ قدسیت محل در آنجا دفن کرده اند.

شکل ۱۸-نمایی از محوطه ی بیرونی بنا/شکل ۲۰-نمایی از داخل محوطه ی بنا

مراجع

- [۱] اصفهانی، ۱۳۹۷، مقایسه ی تطبیقی مقابردوره ی سلجوقیان و ایلخانان در مراغه از نظر کالبدی
- [۲] علی قاسمی، نگاهی به هنر معماری دوره ی سلجوقیان
- [۳] پریسا یزدانپناه، ۱۳۸۹، مقبره ی دوره ی سلجوقی